

Kadîm İrân'da Din: Monoteizm'den Düalizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı

Mehmet Alıcı

İstanbul: Ayışığı Kitaplığı, 2012, 366 sayfa.

Bilindiği gibi ülkemizde Mecûsilik veya Zerdüştilik üzerine yapılan araştırmalar çok sınırlı olup, söz konusu sahaya dair çalışmalar maalesef birçok eksikliği barındırmaktadır ve mevcut literatür bu alandaki boşluğu büyük oranda kapatma niteliğine sahip değildir. Bu çerçevede Mehmet Alıcı'nın 2012 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dinler Tarihi Bilim Dalı bünyesinde, "Mecûsî Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi" başlığıyla hazırladığı doktora tezinin gözden geçirilmiş hali olan kitap şimdiden bu alandaki literatürün klasiklerinden olmaya adaydır. Alıcı'nın bu çalışmada birincil kaynaklara ulaşmış olması ve kadim İrân dillerinde yazılmış metinleri görmüş olması bu hususu anlamlı kılmaktadır.

Kadîm İrân'da Din: Monoteizm'den Düalizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı adıyla çıkan kitap bir giriş, dört bölüm ve bir değerlendirme kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde literatürdeki isim tartışmaları ele alınmıştır. Mecûsîliğin İrân'ın politeist dinî inançlarına karşı gelen bir tanrı tasavvuru olduğunu ve Zerdüş'tün politeist inancın tanrıları arasından birini öne çıkardığını iddia eden Alıcı, Zerdüş'ten bu yana bu öğretiyi ifade eden "Aşavan", "Zerdüşti / Zarathuştriş / Zoroastrian", "Mazdayesna / Mazdaizm", "Parsi", "Magi", "Gabar" gibi birçok isimlendirmeyi ele almıştır. Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim'in de zikrettiği "Mecûs" kavramının şemsiye bir isim olarak kapsayıcılığını vurgulamış ve Müslüman âlimlerin Mecûsî ismini kullandığına işaret etmiştir (s. 3-15).

Alıcı, kitabın birinci bölümünde Zerdüş'tün Tanrı tasavvurunu inceler. Yazar bu kısımda, daha sonraları sözlü kaynaktan doğan Avesta metinlerine değil de, doğrudan Gatha metinlerine dayanarak çözümlenelerde bulunmaktadır. Çünkü yazara göre Gatha metinlerinin Zerdüş'te ait olduğuna dair yaygın bir kanaat söz konusudur. Bu yüzden Zerdüş'tün fikriyatının bu metin üzerinden tespiti önem arz etmektedir. Bu çerçevede Zerdüş'tün yeni bir dinin kurucusu mu olduğu yoksa bir reformcu mu olduğu tartışması yapılır. Bu konudaki farklı yaklaşımların temelinde Avesta metinleri ışığında şekillenen teolojik sürecin Mecûsîliği Zerdüş öncesi döneme taşıma eğilimi içinde olmasına bağlayan (s. 23-25) yazar, Zerdüş'tün reformcu veya yeni bir dinin kurucu bir ismi olduğunu iddia etmenin zorluklarını ortaya koyar. Alıcı'ya

göre bunu tespit etmek için Gatha metinlerini analiz ederek bir sonuca varmak daha sağlıklı bir yoldur (s. 30). Bu çerçevede Ahura Mazda kavramının Zerdüşt'ün düşüncesinde neye karşılık geldiğini ortaya koymak konunun en kritik problematiğidir. Alıcı, aslında Zerdüşt'ün yaratıcı tanrı olarak nitelediği Ahura Mazda kavramının kökeninin Veda edebiyatıyla olan benzerliğinden dolayı daha geriye götürülüp, Mecûsîliğin özgünlüğüne hanel getirme amacı içerisinde olan yaklaşımların olduğunu; ancak bütün bu farklı teorilerin tahminden öte bir değer taşımadığını belirtir. Ona göre Avesta metinlerinde Tanrı'nın varlığı ve sıfatlarına ilişkin birtakım ifadelerin Veda edebiyatıyla benzerlik taşıması, mânevî bir ortaklıktan ziyade lafzî bir ortaklığı ifade eder (s. 31-38).

Yazara göre Zerdüşt'ün Gatha'da Ahura Mazda ile ilgili birçok ifadesi politeist kadim gelenekten ayrı monoteist bir Tanrı tasavvurunu çağırır. Meselâ Ahura Mazda, yaratıcı bir güç, her şeyi yoktan var eden bir yaratıcı olarak tasavvur edilir. Ayrıca Ahura Mazda'nın "el-evvel" olması, oluş ve bozuluşa mâruz kalmaması, sürekli bir yaratma içinde olması, kozmosu yönetmesi, her şeyin bilgisine sahip olması ve âhiret gününün sahibi olması gibi ifadeler Zerdüşt'ün yeni bir dinî öğreti ve Tanrı tasavvuru oluşturduğu konusunda dikkat çekicidir (s. 39-42). Bununla birlikte yine Gatha metinlerinde Tanrı ile yaratılan varlıklar arasında antropofomik ifadelerin olduğu da görülür. Alıcı'ya göre genel olarak Gatha metinlerindeki ulûhiyyet ifadelerinin Ahura Mazda kavramı dışında "ikiz ruh", "Ahuralar" ve "Spenta Mainyu" gibi kapalı kavramlara da atfedilmesi, tek tanrı inancının zedelenmesine yol açabilir (s. 44). İkiz ruh kavramının mahiyetinin, Gatha metinlerinin şiirsel bir üslûba sahip olması ve bir kısmının kaybolması yüzünden dolayı tam olarak anlaşılabilmesi, Zerdüşt'ün Tanrı tasavvurunu net bir şekilde ortaya çıkarmanın önünde güçlük oluşturur (s. 55). Ayrıca Zerdüşt'ün iyiliği simgeleyen Ahura Mazda'nın karşısında kötülüğü simgeleyen Angra Mainyu ve benzer bütün kavramları aynı kategoriye sokması, negatif bir teolojiye dile getirmesi bakımından da önem taşır. Ancak Angra Mainyu gibi kötülüğün kaynağı olan tanrıların olması, Alıcı'ya göre düalist bir Tanrı tasavvurunu çağırıyor olsa da, esasında bizzat Zerdüşt'ün, bütün kötülüklerin bitip sonunda iyilik düzenine geçileceğine dair ifadeleri, bize tekrardan monoteist bir yapı içerisinde kalarak kötülük problemini çözebilme fırsatı vermektedir (s. 68). Diğer yandan Ahura Mazda dışında ona yardımcı olan tanrısal varlıklar olarak nitelendirilen "Ameşa Spenta" gibi kavramların ayrı ilâhî varlıklar şeklinde görülmesinin, teist Tanrı tasavvuruna hanel getirdiği zannedilebilir. Ancak özellikle bu tarz yargıların Avesta metinlerinde işlenip ilk metin olan Gatha kısmında

olmaması ve Gatha bölümündeki bu tarz ilâhî varlıkların isimlerine karşılık gelebilecek isimlerin çok anlamlılığının dikkate alınmaksızın Batı dillerine tercüme edilmesi de böyle bir yargıya gölge düşürmektedir (s. 74). Alıcı'nın, Gatha metinlerindeki Tanrısal varlıklar olarak algılanabilecek kavramların etimolojik açıklamalarına referansla, Zerdüşt'ün doğrudan Tanrı algısını belirleme adına önemli bir gayret içerisinde olması, çalışmasının akademik değerini artırmaktadır. Öyle ki çalışmasının ilgili bölümünün Gatha metinlerinin modern bir tefsiri olduğu da söylenebilir.

Alıcı, çalışmasının ikinci bölümünde, Gatha metinlerinden sonra Mecûsî dininde önem arzeden bir diğer kitap Avestâdaki bilgilerden hareket ederek teolojik sürecin tarihsel sürekliliğini ve önemli kırılmalarını tespit etme yöntemini benimsemiştir. Öncelikle beş bölümden oluşan Avesta kitabının içeriği, karakteristik özellikleri ve bölümler arasındaki farklılıklardan hareketle eski ve yeni Avesta şeklindeki ayırım üzerinde duran Alıcı, bütün bu bölümlerin Avesta teolojisinin temel metinleri olarak görülmesi gerektiğini ifade eder (s. 89-98). Alıcı'nın belki de çalışmasının ana tezini oluşturan yön, bazı şüphelere rağmen Gatha metinlerindeki hâkim söylem olan Ahura Mazda'nın monist bir karakter taşıyan mahiyetinin, Avesta metinleri ve teolojisinde buharlaşarak politeist bir zemine kaymasıdır. Özellikle Avesta metinlerinde, Zerdüşt öncesi kadim İran geleneği ve kültürüne atıfların yapılması özgünlük ve reformist olma karşılığında ilişkin hararetli tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Ayrıca Gatha metinlerinde olmayıp Avesta'yı oluşturan bölümler içerisinde Ameşa Spentelar gibi yeni kavramsallaştırmaların yapılması, farklılığın iyice belirgin bir hale büründüğünü gösterir. Ahura Mazda ve onun gibi iyi olan varlıklar ile Angra Mainyu ve onun gibi olan kötü varlıkların kategorize edilmesinin net bir şekilde Avesta teolojisinde görülmesi, bir diğer önemli ayırımı oluşturur. Veda edebiyatına dayanan kadim kavramların bir şekilde Avesta metinlerinde kendine yer bulması, Mecûsîliğin erken dönem teşekkül sürecinden ciddi bir ayrılış ve kopuş sürecini doğurmuştur. Ancak bu ayrılış ve kopuş, Gatha metinlerindeki Zerdüşt ve Ahura Mazda tasavvurlarının tamamen kaybolduğu şekilde de anlaşılmalıdır. Nitekim kadim birçok kavramın Ahura Mazda mefhumuyla ilişkilendirilerek yeni bir bağlam içerisine sokulduğu söylenebilir (s. 135).

Alıcı, Avesta teolojisindeki kavramlardan hareketle Zerdüşt'ün Tanrı tasavvurunu oluşturmanın yönetsel bir hata oluşturacağını, aksi takdirde tek tanrı inancına dayanmış olan Ahura Mazda mefhumunun anlamının buharlaşacağını ısrarla vurgular (s. 145). Ancak metinler arasındaki teolojik farklılığın olmadığını iddia etmek de kolay bir durum arz etmemektedir. Öyle ki "Mitra", "Aredvi Sura Anahita" gibi kadim İran'daki figürlerin, Avesta

teolojisinin baskın kavramları haline geldiği görülür. Aynı şekilde ateş sembolünün Avesta teolojisinde merkezî bir inancı haline gelmesinde yine Zerdüş öncesi dönemin ciddi bir etkisinin olduğu dile getirilir. Gatha metinlerinde herhangi bir mâbet fikrinin olmamasına karşın, ateş sembolünün Avesta teolojisinde önemli bir unsur haline gelerek onun korunması gerektiği tezinin belirginlik kazanması, mâbet fikrinin de temelini oluşturur (s. 174). Sonuç olarak Avesta teolojisinde kadim ilâhî figürlerin ciddi bir şekilde yer alması, hem düalist tavrın hem de aynı zamanda politeist görüşlerin Mecûsî geleneğinde dininde ağırlık teşkil etmesine yol açmıştır (s. 186).

Mecûsî dininin teolojik sürecinin son halkasını, Sâsânîler döneminde özellikle Avesta metinlerinin yeniden okunması ve yorumlanması faaliyeti oluşturur. Özellikle düalist bir bakış açısıyla tevarüs edilen metinlerin yeniden okunması, Avesta teolojisindeki politeist karakterin yeniden ifade edilmesi gibi bir sonucu doğurmuştur. Sâsânî teolojisinde bütün iyiliklerin kaynağı olarak “Ohrmazd” (Ahura Mazda), kötülüklerin kaynağı olarak ise “Ehrimen”in görülmesi, düalist bakış açısının kökleşmesine fırsat sağlamıştır. Öyle ki bu düalist bakış açısı, saflık-kirlilik, su-kıtlık gibi en basit örnekler dahil olmak üzere bütün varlığa ve eşyaya olan bakış açısının şekillenmesinde başat bir hale gelmiştir (s. 193). Sâsânî döneminde yeni bir teoloji inşa edilme çabası içerisine girilmesi, sosyokültürel yapının değişmesinden ve din değiştirme hareketlerinin ivme kazanmasından dolayı bir ihtiyaç olarak görülmüştür. Nitekim Müslüman yazarların Mecûsîliğin farklı kolları ve teolojik süreçlerinin olduğunu ve yeknesak bir çizgisinin olmadıklarını belirtmesi, elimizdeki en güçlü kanıtlardan birini oluşturur (s. 195). Baskın olarak sözlü bir tefsir hareketinden kaynaklanan Zend faaliyeti, özellikle İslâm döneminde yazılı bir formata dönüşmüştür (s. 198). Nitekim Pehlevîce kaleme alınan bu metinler, Sâsânî dönemindeki teolojinin ele alındığı külliyat olarak değerlendirilir (s. 205).

Alicı, son olarak modern dönemdeki monoteizm-düalizm tartışmalarına da değinerek, Mecûsîliğin kadim İrandan günümüze kadar tarihsel sürecini gözler önüne serer. Bu çerçevede, Tanrı tasavvurunun Mecûsîlik dini içerisinde farklı franksiyonlara sahip olmasının en büyük sebebi, metinlerin bir bütünlüğe sahip olmayıp, zaman içerisinde sürekli teolojik değişimlere mâruz kalmasıdır. Ancak Alicı’ya göre modern dönemdeki Mecûsîlik araştırmalarının, kadim teolojik süreçlerin tamamının dikkate alınmaksızın monoteist-düalist kategorilerine dayanarak yorumlanması, özellikle oryantalist bir bakış açısından etkilenmenin beraberinde getirdiği bir sonuçtur (s. 261). Özellikle modern dönemdeki kimi Mecûsî araştırmacılarının, Batılı oryantalistlerin çalışmalarından etkilenip monoteist ve düalist bir Tanrı tasavvuru

salt Gatha metinlerine dayanarak ispat edip, akabinde ortaya çıkan teolojik süreçleri ve metinleri görmezden gelmesi de ilginç bir durum arzeder. Ayrıca Tanrı tasavvurlarının farklılık arzemesine rağmen, Mecûsîler'in ahlâk öğretilerinin iyi-kötü gibi iki seçenekten birini tercih etmeye dayalı olması, bütün teolojik süreçlerin ortak noktasını oluşturur (s. 264). Batılı oryantalistlerin çok erken dönemden itibaren Mecûsîliğin kutsal metinlerine ayrı bir ehemmiyet göstererek tercüme faaliyetlerine başlamaları, metinlerin otantikliği sorununu ele almaları, Mecûsîler'in salt Gatha metinlerini orijinal kabul etme fikirlerini etkilemiştir ki bu, yine teolojik kırılmaların bir daha yaşanmasına sebep olmuştur (s. 266). Öyle ki kimi araştırmacıların monoteist, kimilerinin ise düalist bir Tanrı tasavvurunu ispat ettikleri, Gatha metinlerinden hareketle kimi araştırmacıların ise düalite fikrini de ciddi bir şekilde kabul ettikleri görülür. Sonuç olarak oryantalistler ile modern Mecûsîler'in bazı araştırmacıları için Mecûsîlik çalışmaların da yeknesak bir çizgiye sahip olmadıkları, monoteist ve düalist bir bakış açısına sahip olan kişiler olmakla birlikte, her iki görüşü telif etmeye dönük denemelerin de olduğu söylenebilir.

Aslında hayatı hakkında pek bilgi sahibi olmadığımız Zerdüş'tün Tanrı tasavvurundan başlayarak günümüze kadar bütün sosyokültürel ve siyasî çalkantıların Mecûsîlik üzerindeki etkisini ihmal etmeksizin konuyu ele alan bu tarihsel çalışmanın önemli bir boşluğu doldurduğunu söylememiz mümkündür. Kimi zaman Tanrı tasavvurunun sonucu olarak insan ve ahlâk anlayışlarına yer verilmiş olursa da, Mecûsîliğin Tanrı tasavvuru dışındaki konularının akademik çalışmalarla ele alınmasıyla daha detaylı bilgilere ulaşacağımız da bir vâkıdır. Hâsılı, bu çalışma Mecûsî geleneğinin tanrı tasavvuruna dair temel problemlerini ortaya koymaktadır. Bu eser, kadim İran'ın en köklü dinî geleneğine yönelik çalışmalar yapmak isteyenler için bir baş ucu kitabı mesabesinde dir.

M. Nesim Doru

(Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi)

Zeynelabidin Hüseyini

(Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)